

■ Article]

ENTREMONS. UPF JOURNAL OF WORLD HISTORY
Universitat Pompeu Fabra | Barcelona
Número 7 (juny 2015)
www.entremons.org

La construcció de l'ideal de feminitat anarquista a *Generación Consciente*

Anaïs SISCAR I CARRIÓ
Universitat Pompeu Fabra
algumbadit@gmail.com

Resum

Mitjançant l'anàlisi de la revista anarquista mensual *Generación Consciente*, ens aproximem a la delimitació de l'ideal de feminitat subjacent al discurs d'un sector important de l'anarquisme ibèric. Representant del període en què s'incorporen al *programa* anarquista les idees neomaltusianes, *Generación Consciente* és també creadora d'un discurs divulgatiu destinat a aconseguir allò que els seus creadors van anomenar «maternitat conscient». L'objectiu principal era la transformació dels rols femenins existents i la seua adaptació al projecte llibertari. Per entendre el context en què es desenvolupa aquesta publicació se l'ha situada en l'encreuament d'una sèrie de fenòmens històrics que determinen el seu discurs i fan d'ella un producte paradigmàtic del seu temps.

Paraules clau

anarquisme, *Generación Consciente*, feminitat, maternitat conscient, regeneracionisme, elit mèdica, neomaltusianisme, higienisme, regeneracionisme

La revista mensual anarquista *Generación Consciente* va nèixer a la ciutat d'Alcoi l'any 1923, amb l'objectiu de servir d'òrgan de divulgació científica i cultural. El grup editor de la revista, liderat pel seu director J. J. Pastor, era el mateix que havia llançat l'any 1921 el setmanari *Redención*, també a la mateixa ciutat. *Redención*¹ havia assolit un paper més que rellevant dins l'anarcosindicalisme alacantí: segons ens explica Francisco Madrid², tot va començar amb la brutal repressió posterior a la vaga de *La Canadenca*. A Barcelona, la persecussió dels anarcosindicalistes es va intensificar fins a tal punt que la CNT va decidir traslladar l'edició de *Solidaridad Obrera* fins a València per tal de garantir la seua supervivència. No obstant, la repressió de l'anarcosindicalisme va arribar també a la capital del Túrria, que havia mostrat el seu

¹ J. Navarro, «Generación Consciente: sexualidad y control de la natalidad en la cultura revolucionaria española», *Ayudas a la Investigación 1986-1987*, V, Alacant, Institut Juan Gil Albert, 1992; F. Madrid, *Solidaridad Obrera y el periodismo de raíz ácrata*, Badalona, Solidaridad Obrera, 2007.

² Madrid, *Solidaridad Obrera*, 113-127.

suport als vaguistes catalans. En aquest context d'escalada de la violència a terres valencianes, el punt àlgid va ser l'atemptat en què va morir l'anterior governador de Barcelona Maese Laborde: aquest incident va provocar el processament de la CNT i la suspensió de *Solidaridad Obrera*. Va ser llavors quan els anarcosindicalistes alcoians van prendre el relleu: *Redención*, subtitulat *Órgano del Sindicato Único de Trabajadores de Alcoi*, va arribar a ser declarat òrgan oficial de la *Confederación Regional Levantina* complint el paper que en altres zones feia *Solidaridad Obrera*.

Amb tot, res no va evitar que *Redención* fos també víctima de persecucions polítiques i censura constant. En aquest sentit, explica Navarro Moneris, hem d'entendre la creació de *Generación Consciente* com una estratègia de supervivència de l'equip redactor del setmanari: deixant de banda els temes més *calents* de l'actualitat i centrant-se només en la divulgació cultural i científica, els redactors de GC esperaven passar més desapercebuts als ulls de les autoritats polítiques. Però la creació i consolidació de la publicació mensual no respon només a aquesta estratègia de supervivència, sinó que té un important sentit històric. *Generación Consciente* és el testimoni fidel d'un moment en la història de l'anarquisme ibèric en què s'assimilen les noves corrents *anticoncepcionistes* vingudes des de França, i s'incorporen al «programa» llibertari. Per a Fco. Javier Navarro, aquesta revista és «la expresión perfecta de la asimilación de estas ideas por parte de determinados núcleos libertarios muy comprometidos en la difusión de los principios del control de natalidad»³. Per a Navarro, *Generación Consciente* representa, a més, el major esforç de divulgació popular d'aquests preceptes entre la classe treballadora. La publicació alcoiana no va ser la primera en dedicar-se a la difusió dels preceptes neomaltusians (abans ja ho havia fet la barcelonina *Salud y Fuerza*) Però sí que va esdevenir la publicació més influent sobre el tema en l'època de la seua publicació⁴.

Des del punt de vista historiogràfic, *Generación Consciente* resulta una prova fefaent de la confluència d'una sèrie de factors i circumstàncies que, al seu torn, influeixen de forma decisiva en la construcció de l'ideal de feminitat anarquista. La revista demostra que el moviment anarcosindicalista que tenia al darrere estava fortament relacionat no només amb el moviment llibertari francès, sobretot, sinó amb altres corrents intel·lectuals i científiques de l'Europa del seu temps. Totes aquestes influències van deixar la seua petjada en els discursos creats pels seus autors, entre els quals hi van haver figures rellevants de l'anarcosindicalisme a nivell estatal (com Isaac Puente o Félix Martí Ibáñez⁵).

Escenari i context de Generación Consciente

³ F. J. Navarro Navarro, «Anarquismo y neomalthusianismo, la revista Generación Consciente (1923-1928)», *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura* 615, 1997, p 10.

⁴ *Generación Consciente* va publicar entre 1923 i 1928: aquest any, per raons de censura, va haver de canviar-se de nom a *Estudios*. En aquesta segona etapa va continuar publicant mensualment fins l'any 1937.

⁵ Isaac Puente va ser el metge de la partida rural de Maeztu, militant de la CNT i la FAI, i un dels principals autors de *Generación Consciente*, on va obrir el «Consultorio de salud sexual». Va morir afusellat per l'aixecament militar franquista l'any 1936. Félix Martí Ibáñez, metge català, va ser un dels impulsors de la posterior «Reforma Eugénica del aborto» de 1936.

Durant les darreries del s. XIX i les primeres dècades del s. XX, amb la transició demogràfica com a teló de fons, es va produir a Espanya la consolidació definitiva d'una nova elit: els professionals de la medicina. Aquesta circumstància és important per entendre la filosofia de *Generación Consciente*: no debades, la gran majoria dels autors que hi escrivien eren professionals de la medicina o d'altres disciplines lligades estretament amb la salut pública, convençuts que havien de posar els seus coneixements al servei del poble. En aquells moments, Europa vivia la darrera fase d'implantació del pensament racionalista, tal com explica Álvarez Junco, i la «fe en la ciència» com a redemptora de la humanitat va ser una de les bases doctrinals de la ideologia anarquista espanyola⁶. Així, el discurs de caire científic va guanyar terreny al que fins aleshores havia estat el discurs dominant: el religiós. La divulgació científica es va considerar, des del moviment llibertari, com una eina radicalment transformadora de la societat. L'objectiu de les publicacions com *Generación Consciente* no era, com en la premsa burgesa del mateix tipus, l'exhibició de coneixement per part d'una elit, sinó la didàctica pura i simple; l'objectiu era que el coneixement arribara a les mans de la classe obrera de forma pràctica i senzilla. En paraules del Dr. Isaac Puente: «*La propiedad intelectual, el monopolio de estos conocimientos tan necesarios al bienestar de la Humanidad, constituye una detentación tan odiosa, funesta y criminal como las otras propiedades*»⁷. La ciència havia d'estar en mans del proletariat, perquè només amb ella es podia arribar a la veritat, la meta llibertària. Tal com diu Lily Litvak, per mitjà de la ciència «*se podría descubrir la estructura lógica, científica, de la sociedad perfecta: la anarquista*»⁸.

També va tenir una influència cabdal en *Generación Consciente* l'arribada a Espanya dels postulats del *sanitary movement* britànic (higienisme) i el seu interès en acabar amb el «problema sanitari» espanyol⁹: unes elevades taxes de mortalitat infantil, condicions de vida pèssimes per a les classes populars i uns alts índex de mortalitat per malalties evitables. El problema sanitari espanyol va ser una preocupació transversal a totes les orientacions ideològiques i va interessar especialment els professionals de la medicina, que van adoptar els preceptes higienistes. L'higienisme considerava la malaltia com el resultat d'un conjunt de circumstàncies biològiques però també socials, i defensava la intervenció dels poders públics en la situació sanitària del poble per mitjà d'estratègies de conscienciació i educació de les classes populars, les més afectades¹⁰.

⁶ J. Álvarez Junco, *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*, Madrid, Siglo xxi, 1976.

⁷ I. Puente, [sense títol], *Generación Consciente*, 3, 1923, p. 1.

⁸ L. Litvak, «La prensa anarquista», dins B. Hofman, P. Joan i T. Tous i M. Tietz, *El anarquismo español. Sus tradiciones culturales*, Madrid, Veuvert/Iberoamericana, 1995, p. 228.

⁹ M. E. Galiana; J. Bernabeu-Mestre, «El problema sanitario en España: saneamiento y medio rural en los primeros decenios del s. Xx», *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y la Ciencia*, 2, 2006, p. 139-164.

¹⁰ J. Bernabeu-Mestre, «El pensament demogràfic dels higienistes espanyols en els anys de la transició, 1898-1947» dins M. Gutiérrez (ed.), *La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, I, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1999, p. 361-371.

Per entendre tot aquest moviment higienista de reforma social, cal que ens situem en el marc de la crisi provocada per la pèrdua del conflicte hispano-americà de 1898. La *pèrdua de Cuba* va suposar un xoc per a les elits culturals i polítiques espanyoles, que ara es trobaven en un clima d'incertesa, inseguretat i crisi identitària. El conseqüent sentiment de gran catàstrofe, de desastre, que això va provocar, va funcionar com a brou de cultiu perquè quallara una idea: que la pèrdua de la guerra havia estat culpa de la decadència de la *nació* i, alhora, era un símptoma inequívoc del nivell de degeneració a què havia arribat la «raça» espanyola. Aquesta corrent de pensament, encetada aleshores, s'anomena «degeneracionisme»¹¹ i va afectar profundament tots els discursos intel·lectuals espanyols d'aquesta època.

El creador d'aquest concepte va ser el psiquiatra francès Bénédict Augustin Morel qui, l'any 1857, va postular l'anomenada «Teoria de la Degeneració». En el significat que li atorgava aquesta teoria, el degeneracionisme descrivia la desviació d'un individu des d'un estat primigeni creat per Déu a un estat inferior, degradat. A finals del s. XIX, Valentin Magnan i Maurice Legrain van reformular la teoria de Morel i van definir la degeneració com un *estat patològic* de la persona en què aquesta es degrada a un estat biològic inferior al dels seus progenitors. Segons els autors, la degeneració conduïa – si no era corregida, és a dir, *regenerada* – a l'anihilament de l'espècie.

Gràcies als higienistes de principis del s. XX aquesta teoria, que no havia tingut massa ressò en la medicina psiquiàtrica de la seua època, va ressucitar, però amb una diferència fonamental: el degeneracionisme ja no actuava sobre els individus, sinó sobre la col·lectivitat. Allò important era evitar les conseqüències que tindria la degeneració sobre l'espècie i no sobre l'individu, considerat un simple usufructuari de l'herència dels seus predecessors. Els higienistes de l'època (entre els quals cal incloure els metges anarquistes de *Generación Consciente*) van assimilar que la degeneració era allò que succeiria si no es prenen mesures preventives. Aquesta perspectiva, anomenada *regeneracionista*, pretenia estendre la idea de la necessitat d'intervenció per part dels poders públics en les vides dels individus per tal de garantir la supervivència del col·lectiu. Com explica Josep Lluís Barona, durant el primer terç del s. XX es van anar consolidant dues visions alternatives del regeneracionisme social: per una banda el regeneracionisme «liberal-burgès-republicà, de caràcter reformista» i, de l'altra, el regeneracionisme de caire revolucionari que tenia com a projecte social «l'alliberament de la classe obrera de l'opressió del capitalisme i una profunda transformació de la societat» d'acord amb el que havia passat a Rússia i amb el que pretenia el moviment obrer internacional¹².

En aquesta època, a més, continuaven vigents les idees que apuntaven a que la riquesa de la nació depenia dels fills que aquesta podia donar. El focus de les

¹¹ R. Campos Marín, «La Teoría de la Degeneración y la Medicina Social en España en el cambio de siglo», *Llull: Revista de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas*, 41, 1998, p. 333-356.

¹² J. Ll. Barona, «La ciencia y el movimiento obrero en España (1875-1939)», *Actas del VIII Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias y las Técnicas*, Logroño, 2002.

polítics higienistes-regeneracionistes s'havia de posar, doncs, en la infantesa: calia dedicar tots els esforços en acabar amb la mortalitat infantil i en millorar la *qualitat* de les futures generacions. Al remat, el procés reproductiu va passar a ser el centre de tots els plantejaments regeneracionistes, vinguessen d'on vinguessen. Com a conseqüència, el cos de les dones va passar a considerar-se una metàfora: la matriu on s'havia d'engendrar la futura societat. Per tant les dones, en tant que mares o futures mares, van ser les destinatàries de la nova estratègia educativa regeneracionista: a elles havia de dirigir-se, principalment, el discurs de metges i altres professionals de disciplines emergents.

No és difícil deduir que aquestes idees van ser tan importants per a GC precisament pel gran contingent de metges que conformaven el seu grup editor i promotor. Però també podríem preguntar-nos si no va ser més bé al contrari: que fóra la coincidència d'interessos entre els principis revolucionaris anarquistes i alguns dels postulats higienistes-regeneracionistes el que atraguera els professionals de la medicina al moviment llibertari. Sens dubte, per a desvetllar aquesta incògnita caldria un estudi a consciència de les biografies dels autors més representatius de GC. Caldria tenir en compte que enlloc (almenys en els anys estudiats per a aquest treball) la publicació especifica els noms del seu equip redactor i això suposa el problema afegit de poder distingir, per una banda, entre les signatures pròpies de la publicació i, per l'altra, aquelles que només col·laboraven o de les quals es publicaven textos sense que tingueren cap més relació amb els redactors de GC.

El que és indubtable és que, fóra com fóra que hagueren arribat aquells metges a formar part de la redacció de *Generación Consciente*, el seu regeneracionisme era més que evident, tal com es desprén tant del contingut dels seus textos divulgatius com de l'èmfasi que van posar en la divulgació d'aquests continguts i dels objectius que els guiaven.

La recerca d'una «maternitat conscient»

Una de les particularitats del regeneracionisme de caire llibertari, que es reflecteix en *Generación Consciente*, és la importància primordial que es va donar a la situació de subordinació en què vivien les dones. Això, en la pràctica, es va traduir en un interès superlatiu en desenvolupar allò que es va anomenar la «reforma sexual anarquista» que tenia com a objectiu la reeducació de les dones en una sexualitat lliure i una *maternitat conscient*. Aquest darrer concepte feia referència a la necessitat que tenien les dones –futures mares– d'*adquirir* coneixements per poder exercir la maternitat i, a l'hora, assolir el nivell de maduresa i consciència individual òptims per enfrontar-se a aquest compromís.

La «maternitat conscient» anarquista era un fenomen concret que s'inscrivia en un procés més general: el de l'elitització del coneixement mèdic. Implicava, a la pràctica, l'*apropiació* del procés reproductiu per part dels experts i científics. Algunes autores, com Mary Nash o Irene Palacio Lis¹³, parlen de la *maternitat científica* per

¹³ M. Nash, «Maternidad, maternología y reforma eugénica en España 1900-1939» dins G. Duby i M. Perrot, *Historia de las mujeres en Occidente*, V, Madrid, El siglo xx, Taurus, 1993; I. Palacio Lis,

referir-se precisament a aquesta idea que defensava que, per ser mares, les dones no es bastaven amb les seues pròpies experiències o amb les pràctiques tradicionals que havien après o observat, sinó que necessitaven *formar-se, adquirir* els coneixements necessaris. Aquests coneixements els havia d'administrar un expert científic (metge, pedagog, puericultor, pediatra), que actuava des d'un àmbit *extern* al del coneixement experimental femení.

Però aquest procés d'apropiació i elitització del coneixement sanitari venia de molt lluny: ja en l'edat mitjana, l'aparició dels estudis oficials de medicina (amb la seua corresponent certificació) van suposar l'establiment de la condició *sine quan non* per accedir al coneixement sanitari *autèntic* i exercir la cura de forma legal. Llavors es va expulsar del circuit oficial les persones que havien desenvolupat funcions en aquest camp, majoritàriament dones i de l'àmbit rural, per instaurar una nova figura d'autoritat indiscutible: el professional mèdic home. Ehrenreich i English ho van descriure així en el seu moment:

[...] una profesión se define también por su exclusividad [...] De modo que el triunfo de la profesión médica [...] supuso la destrucción de las redes de ayuda mutua que tenían las mujeres dejándolas en situación de aislamiento y dependencia, y estableció un modelo de experto que se convirtió en prerrogativa de una élite social¹⁴.

Després de l'eliminació de la competència, el focus es va posar en la deslegitimació del saber popular (del qual havien begut els propis professionals). Es passa, així, al nivell discursiu: aquell en què l'elit s'encarrega d'estendre la desconfiança en tot allò que no estiga mediatitzat per ella mateixa. En paraules d'Enrique Perdiguer, la premsa periòdica va ser el mitjà «a través del qual els professionals sanitaris, secundats pels responsables de les publicacions, tractaven d'introduir modificacions en els comportaments de la població, negant els sabers populars i intentant sustentar la seua hegemonia en la gestió de la salut i la malaltia¹⁵». De nou la divulgació científica jugava un paper clau, ara en la divisió sexual de tasques en el procés reproductiu. Es va constituir, llavors, tota una literatura de divulgació mèdica i consells pràctics destinada principalment a les dones. Com explica Palacio Lis:

El magisterio de pediatras y ginecólogos, sobre todo, se concretó pues en una tutela paternalista, a menudo formulada en forma de consejos a las madres, rótulo que venía a subrayar la inferioridad e ignorancia de las destinatarias y el prestigio y autoridad de quienes los administraban -los médicos, fundamentalmente- que a partir de tales prácticas afianzaban su ascendiente

Mujeres ignorantes, madres culpables. Adoctrinamiento y divulgación materno-infantil en la primera mitad del siglo xx, València, Universitat de València 2003.

¹⁴ B. Ehrenreich, D. English, *Por tu propio bien. 150 años de consejos expertos a mujeres*. Madrid, Capitán Swing, 2010, p. 59.

¹⁵ E. Perdiguer Gil, «La popularització dels coneixements científic-mèdics a la Restauració: el cas de la premsa periòdica d'Alacant», *Actes de les ii Trobades de la ciència i la tècnica*, Sueca, Institut d'Estudis Catalans, 1993, p. 173.

social, a través de su paradójica irrupción en un ámbito y prácticas tradicionalmente femeninas¹⁶.

També *Generación Consciente*, amb la divulgació i l'apologia del concepte de «maternitat conscient», va formar part d'aquest procés. La voluntat del seu grup editor era incidir en els comportaments individuals, transformar els rols existents perquè pogueren servir de forma efectiva l'objectiu anarquista: la revolució social i la construcció del nou món.

La importància del neomaltusianisme

L'adopció del neomaltusianisme va significar un element clau en aquesta construcció dels nous rols sexuals per al món post-revolucionari. L'acceptació d'aquesta doctrina no va ser mai homogènia dins l'anarquisme ibèric, però en determinat moment va passar a formar part del «programa» anarquista per a aconseguir l'emancipació humana¹⁷.

En un primer moment, la doctrina maltusiana es va rebutjar de forma generalitzada perquè s'associava al darwinisme social al qual els anarquistes s'oposaven. Les seues tesis eren considerades burgeses i negaven a més la percepció tradicional anarquista de la naturalesa com a font inesgotable de recursos. En una segona etapa, les idees neomaltusianes vingudes de França van aconseguir arrelar en un petit nucli d'anarquistes catalans, entre els quals hi havia Luis Bulffi i José Prat. Es va produir aleshores un «enfrontament» entre partidaris i detractors del neomaltusianisme, amb la revista *Salud y Fuerza* com a màxima representant de la postura neomaltusiana. Però les tesis anticoncepcionistes no van quallar encara dins el moviment anarquista. Finalment, el naixement i consolidació de les publicacions valencianes *Generación Consciente* i la seua successora *Estudios*, va suposar la incorporació dels postulats neomaltusians al projecte revolucionari. Els nuclis neomaltusians havien vist necessària la creació d'una *nova moral sexual* per a les classes populars, per a la qual cosa *Generación Consciente* havia de dedicar tots els esforços.

El neomaltusianisme va ser la pedra angular de l'emancipació femenina per als anarquistes, en tant que introduïa en el debat sobre maternitat un element que fins al moment no s'havia tingut en compte: l'autonomia femenina. Podríem dir que l'essència de la ideologia llibertària (la llibertat i autonomia dels individus) els va portar al neomaltusianisme: el mètode més eficaç per garantir la llibertat i autonomia femenines, en una societat dominada per la moral cristiana que les coartava.

¹⁶ I. Palacio Lis, «Consejos a las madres: autoridad, ciencia e ideología en la construcción social de la función materna. Una mirada al pasado», *Sarmiento. Anuario galego de historia da educación*, 7, 2003, p. 63.

¹⁷ M. Nash, «El neomaltusianismo anarquista y los conocimientos populares sobre el control de natalidad en España», *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, Barcelona, Serbal, 1984; E. MASJUAN, *La ecología humana en el anarquismo ibérico: urbanismo orgánico o ecológico, neomaltusianismo y naturismo social*, Barcelona, Icaria, 2000; D. Parsons, «Neo-Malthusianism, Anarchism and Resistance: World View and the Limits of Acceptance in Barcelona (1904-1914)», *Entremons UPF Journal of World History*, 4, 2012.

Ara bé, aquesta autonomia, en el cas de les dones, és limitada: se sotmet a la biologia. Se sotmet a la maternitat i, més aviat, a la maternitat *conscient* que ells defensaven – tal com veurem més endavant. Per als anarquistes neomaltusians que conformaven l'equip de *Generación Consciente* calia donar a les dones la potestat de decidir *quan* ser mares, calia donar-les el temps necessari perquè adquirien la formació *necessària* per exercir una maternitat *conscient*. Les mares havien de formar-se no només per poder gestar de forma sana i conscient els seus fills, sinó per poder educar-los posteriorment per ser homes lliures. Al voltant d'aquesta idea de maternitat – una combinació entre essencialisme i científisme – des de les pàgines de *Generación Consciente* es va intentar esbossar la feminitat ideal. Per fer-ho, van crear una sèrie de personatges arquetípics que apareixen en la majoria de relats de GC: com a protagonistes directes de narracions (fictícies o pretesament realistes), com a potencials destinatàries d'aquests relats o com a subjectes passius dels seus discursos.

Els arquetips femenins de «Generación Consciente»

Els anarquistes de *Generación Consciente* tenien molt clar quin era per a ells el model de dona que calia aconseguir. En nombrosos articles s'expliquen els requisits que ha de tenir una dona per ser considerada com a tal dins l'anarquisme. Per exemple a «*Amor Libre*»¹⁸, el doctor Caro Crespo planteja un diàleg entre un mestre (la veu masculina) i una deixeble (un personatge femení). Des del començament apareix una definició més o menys implícita del que hauria de ser una dona:

Sí [li diu el narrador-autor a la dona a qui ha d'instruir], ya sé que eres a más de curiosa, impulsiva, alma inquieta, cerebral. Una muchacha de las que pocas hay y de las que llegará un día que habrá muchas [...]¹⁹.

Descriu *un tipus* de dona: curiosa, impulsiva i cerebral. A ella és a qui ell, des d'una posició d'autoritat, ha d'instruir sobre l'amor lliure. Caro Crespo parla de la dificultat de trobar una dona *com cal* per realitzar una unió lliure, i afirma que aquesta tasca es fa més complicada quan s'accepta que *qualsevol dona* pot complir aquest paper. Per a Caro Crespo està molt clar que no qualsevol pot assolir el *nivell moral* de l'anarquista i sembla que les dones ho tenen més difícil:

Pero el error [...] está en que la compañera llega por el acto de la unión [la unió lliure] a ser considerada con el mismo valor moral e ideológico del compañero, cuando sólo en contados casos es de la misma cotextura ética que este. Las uniones libres, en la actualidad son determinadas por un convencimiento de él y por una afinidad psíquica de ella.

El doctor Caro Crespo revela:

Los anarquistas necesitamos de mujeres que sean cerebros y voluntad, nervio y alma, espíritus inquietos, dispuestos a seguirnos en nuestra lucha por el

¹⁸ F. Caro Crespo, «Con rumbo a la anarquía: Amor Libre», *Generación Consciente*, 22, 1925.

¹⁹ F. Caro Crespo, «Con rumbo a la anarquía»...

porvenir²⁰.

En aquesta frase es descriu una dona que té la voluntat de formar-se intel·lectualment i que ho fa amb un objectiu: *seguir* l'anarquista en la *seua* lluita. La dona *auténtica* anarquista és aquella que confia totalment la seua formació i la seua voluntat a la lluita anarquista.

Però en aquest article també està implícita la definició de l'home anarquista: la podem extreure a base de comparar allò que *no se li retreu* a l'home amb allò que *se'ls retreu* a les dones. En primer lloc, qui ha d'instruir és l'home: és a dir, és l'home anarquista qui es situa en una posició d'autoritat intel·lectual, d'emissor de coneixement, mentre que les dones són sempre les receptores d'aquest coneixement.

En *Generación Consciente* no es fa una defensa directa i explícita de l'argument de la inferioritat intel·lectual femenina: de fet, molts cops es critica obertament aquesta percepció²¹. Tanmateix, la pràctica que es proposa des de les seues pàgines traeix les seues intencions i reflecteix precisament la percepció de la dona com a subjecte passiu i receptor de coneixement, incapaç en una gran majoria de casos d'educar-se per ella mateixa. A l'home, per contra, mai no se li posa en dubte la seua capacitat d'adaptar-se al model anarquista. No trobem requisits que han de complir els homes anarquistes: ells simplement ho són, i són elles les que s'han d'*incorporar* a la categoria²².

La dona no té la capacitat d'actuar de forma autònoma, tot el que *és* resulta d'una reacció *inconscient* a unes circumstàncies determinades (ja siga un sistema econòmic, una herència cultural o una educació religiosa). Les dones són descrites com *joguines* i *esclaves*²³; és freqüent que siguin descrites com a víctimes i *productes* de la moral cristiana en què s'han educat. Gastón Leval²⁴ explica en un article titulat «*La vencida*»²⁵ com, per mitjà de l'educació, es poden *corregir* els comportaments femenins indesitjables. Partint d'una anècdota suposadament real (la negativa d'una jove a rebre un bes del seu company) l'autor ens presenta, sempre des del punt de vista

²⁰ F. Caro Crespo, «Con rumbo a la anarquía»...

²¹ A. Ruiz, «Apuntes de una incomprendida», *Generación Consciente*, 4, 1923. També Antonio Zozaya («La perfecta soltera», *Generación Consciente*, 17, 1924) critica les actituds misògines que porten a descriure a les dones com a éssers inferiors. Per la seua banda, Luis Huerta («El prejuicio de los sexos», *Generación Consciente*, 11, 1924) explica que «*el sexo solo interesa cuando de la fisiología de la reproducción se trata*», fent una crítica als qui creuen que hi ha diferències intel·lectuals entre homes i dones. També es critica a J.C. QUEVEDO, «Algo sobre la mujer y la familia», *Generación Consciente*, 21, 1925.

²² Hi ha alguns articles en què es realitza una crítica més directa a la *masculinitat* anarquista, tot i que el que es critica majoritàriament és la incongruència entre l'ideal anarquista que molts homes prediquen i la pràctica diària de les relacions de gènere. Tanmateix, aquestes crítiques no es centren en discutir les *capacitats* o *aptituds* masculines a l'hora d'adoptar els postulats anarquistes: mai no es posa en dubte el seu potencial intel·lectual, com es fa en el cas de les dones. Es critica l'home anarquista per l'actitud d'acceptació passiva dels seus privilegis com a home.

²³ J. Nimes, «La mujer, la belleza y la moda», *Generación Consciente*, 2, 1923.

²⁴ Pseudònim de Robert Pillar, anarcosindicalista francès.

²⁵ G. Leval, «La vencida», *Generación Consciente*, 7, 1924.

masculí, l'absurd que resulta el *pudor femení*. Es ressalta la visió de la dona com a víctima de la moral catòlica, com a *vençuda*: «[...] y es que aquella huída encarnaba la derrota perenne de la mujer en la vida». La dona no és responsable i agent dels seus propis actes, perquè és un producte de la manipulació religiosa: seguint l'exemple del relat, la protagonista no rebutja el bes perquè, efectivament, siga aquesta la seua voluntat, sino per un motiu exògen, que ella no pot controlar (en aquest cas, la moral religiosa).

El drama, però, té una senzilla solució: l'educació. Apareix ací la fe anarquista en que la cultura portaria *per se* l'alliberament de les consciències: «[...] y su novia dejó de ser, desde entonces, esa extraña mezcla de santa y bestia primitiva para ser, en adelante, sencillamente una mujer». En resum, la dona ha de ser instruïda per tal que pugui accedir a la condició de dona *autèntica*, segons el criteri anarquista. A més a més, la maternitat no es discuteix com a eix central de la feminitat. Així, els dos principals trets que defineixen els arquetips femenins trobats a *Generación Consciente* són, per una banda, la manca de voluntat i capacitat autònoma de decisió/acció i, de l'altra banda, l'eix central que suposa la maternitat. Aquestes dues característiques són la base comú en tots i cadascun dels següents arquetips identificats:

La dona obrera: eterna xiqueta

La dona obrera és, en principi, el públic a qui va dirigida la revista: a ella pretenen ensenyar-li els ideals neomaltusians. La dona obrera viu en condicions miserables i és esclava del treball i del matrimoni; necessita ser tutelada per arribar al coneixement que la farà lliure i la convertirà en allò que en *Generación Consciente* anomenen «el eje de la vida»:

A despertar ese tu mundo interior van dirigidas las páginas de esta Revista. Ella aspira a hacerte conocer las armas que en tí hay ocultas para poder vencer en la lucha por la vida. [...] Pero no te acobardes jamás; prosigue tu regeneración con el esfuerzo de tu voluntad y conseguirás ser fuerte, ser útil, ser feliz. [...] ¡Estudia, mujer, edúcate! ¡Medita!²⁶

Allò que s'espera de l'obrero és que siga forta, que siga útil i que siga feliç. I d'això es desprén que no és cap de les tres coses. La visió de la dona obrera és sempre una visió negativa, que no pessimista; recordem que la filosofia regeneracionista domina el discurs de *Generación Consciente*. Però, en qualsevol cas, la situació de la dona obrera és descrita sempre de forma tràgica. L'element *optimista* o *positiu* sempre l'aporta el personatge masculí, ja siga el metge²⁷ o el company sentimental; tant a un nivell textual (un personatge) com a nivell meta-textual (el propi autor). Un exemple d'això i de la *infantilització* de la dona obrera el tenim en el relat «La novia de un

²⁶ «Llamada al eje de la vida. ¡Utiliza tu cabeza, mujer!», *Generación Consciente*, 7, 1924.

²⁷ Parir sense supervisió mèdica, per exemple, és considerat un crim donada la «negligencia y la imprevisión con que se procede a esta importantísima cuestión», explica el Dr. Fita Núñez. I conclou que «ninguna mujer debe exponerse a la preñez sin antes hacerse reconocer del médico». L. Fita Núñez, «Necesidad de la procreación consciente y limitada», *Generación Consciente*, 1, 1923.

amigo»²⁸. En ell es narra, en forma d'anècdota personal, la *transformació* que pateix la companya d'un amic de l'autor gràcies a la influència positiva d'aquest amic:

Desde que se dedica a leer literatura auténtica he notado con placer que hace menos ojeras, es más jovial, que no se pinta los ojos, que no mira con pertinencia insólita el traje de las personas con quien habla [...] ni lee las «páginas femeninas» de los diarios. En una palabra, amigo mío: mi novia se vuelve mujer²⁹.

Només amb la mediació de l'home, la dona treballadora assoleix el coneixement que la transforma en l'ideal de dona anarquista. Totes les dones treballadores són, segons això, xiquetes que necessiten la tutela dels anarquistes, dels homes de ciència, per a madurar i arribar a ser dones completes i autèntiques.

Soledad, la prostituta

La prostituta és un altre model de dona víctima, una esclava sexual. La prostituta, en *Generación Consciente*, tampoc té una autonomia total, no ha triat ser prostituta: la societat capitalista li ho ha imposat. *Generación Consciente* representa una postura doblement abolicionista: des del punt de vista regeneracionista, perquè la prostitució propaga malalties; des del punt de vista de la defensa de l'emancipació femenina, perquè és vista com a sinònim d'esclavatge femení. La descripció més paradigmàtica de l'arquetip de prostituta en *Generación Consciente* la trobem en un relat de Fructuoso Vidal³⁰, que explica l'experiència d'un jove anarquista en un bordell on coneix la jove Soledad. Per començar, la descripció de l'ambient ja ens dona una idea de l'objectiu del relat:

Apenas entramos [al bordell] con nuestra tumultuosa alegría, nos rodearon algunas hembras escuálidas, de faz macilenta y encantos mustios, brindándonos el placer en la pobre copa de sus labios pintados.

Es tracta d'una visió que rebutja radicalment l'ideal romàntic de la prostituta i transmet la imatge d'un indret tràgic amb uns personatges que, emprant adjectius com *escuálidas*, *macilenta*, *mustias* o *pobre*, se'ns mostren desgraciats i depriments. En aquest context apareix Soledad, que té una particularitat que la fa protagonista del relat i, al mateix temps, la presenta com l'exemple paradigmàtic de l'*horripilant* resultat que produeix la prostitució: odia els homes. «Era su odio un odio de rebelde esclavo contra el amo despótico», explica l'autor. Vidal posa en boca de Soledad les següents paraules:

Ellos me empujaron al abismo de esta horrible vida. Ellos mataron en mí la

²⁸ R. Magreier, «La novia de un amigo», *Generación Consciente*, 19, 1925.

²⁹ R. Magreier, «La novia...». Aquest fragment és una suposada carta que li ha escrit l'amic de l'autor a ell mateix i al voltant de la qual gira el relat de Magreier. És un exemple de la inclusió de literatura entre les pàgines de *Generación Consciente*, i concretament de la forma de relat escrit en primera persona amb l'objectiu de que el lector s'identifiqui amb l'autor i aprengui de les experiències que aquest li explica.

³⁰ F. Vidal, «Cuentos breves», *Generación Consciente*, 11, 1924.

facultad de amar al hacerme imposible para ser amada. [...] Ellos aniquilaron en mí a la mujer, para convertirme en la hembra de todos [...]

Aquesta dura declaració es presenta alhora com advertència i com acusació: qualsevol dels lectors del relat pot trobar-se en la situació del protagonista, i qualsevol d'ells és culpable del destí de totes les *Soledad* que es troben en un bordell. La part final de l'article és una clara al·lusió al degeneracionisme: Soledad contrau una malaltia i es venja contagiant els seus clients. Hi ha escenes tan pintoresques com la de la confessió de la pròpia Soledad, que somiava «*realizar una cópula monstruosa con el mundo entero para que se pudriera y deshiciera en el vacío*». Es presenta així la imatge d'un monstre consumit per l'odi: víctima de la luxúria i l'esclavatge sexual. Un monstre que únicament troba plaer en l'anihilament de l'espècie. És una hipèrbole del que per als anarquistes suposa la prostitució: un producte monstruós de la societat en la qual viuen, que sempre condueix a la degeneració, tant de les esclaves com dels esclavistes.

La burgesa frívola

La burgesa, tot i ser també una víctima de les circumstàncies, és retratada de forma més negativa i culpable que la treballadora o la prostituta. Heus ací un exemple: «*Una señorita puede cargarse a quien le plazca, y continuará siendo la señorita casta y virtuosa*»³¹. Normalment són descrites com a seguidors de la moda i sense cap interès per la cultura. El Dr. Fita Núñez parla de «*la estúpida vanidad de la mujer*» per explicar per què les dones deformen els seus cossos amb l'ús de la cotilla i altres «*cintajos opresores*»³². Felipe Trigo ens relata en clau tragicòmica la impotència que li produeix a un company metge la ignorància de les *senyoretes* que van a la seua consulta³³. El Dr. Caro Crespo explica la història de una «*señorita*» que ha embogit (literalment) a causa de l'egoisme del seu marit, que no la satisfà sexualment³⁴. En «*Las pobres señoritas de la clase media*», Alejandro Larrubiera posa en boca d'un personatge fictici, D. Cándido Cornejo, els errors que la classe mitjana ha comès en l'educació de les seues filles:

[...] yo, como la gran mayoría de los padres, tendré la culpa de la existencia angustiosa que espera al matrimonio, porque ahora, demasiado tarde, reconoco que no he sabido educar a mi hija [...] nos hemos dejado arrastrar por los estúpidos prejuicios de clase y por la esperanza hondamente arraigada en ella de casar bien a la niña [...] Por algo somos la gente del quiero y no puedo³⁵.

Cándido Cornejo, com Soledad, és també una metàfora: la d'una classe social que ha educat les seues filles perquè tinguin com a màxim objectiu el matrimoni. La dona burgesa és *frívola* perquè l'han educada així, és també un *producte* de la societat en què

³¹ *Generación Consciente*, 2, 1923. [Comentari annex a una imatge, sense títol ni signatura]

³² L. Fita Núñez, «Necesidad de la procreación consciente y limitada», *Generación Consciente*, 1, 1923.

³³ F. Trigo, «La receta», *Generación Consciente*, 1, 1923.

³⁴ F. Caro Crespo, «Historia de un crimen moral», *Generación Consciente*, 5, 1924.

³⁵ A. Larrubiera, «Las pobres señoritas de la clase media», *Generación Consciente*, 22, 1925.

viu.

La bruixa feminista

L'arquetip menys victimista és potser el de la feminista. En *Generación Consciente* se sol distingir entre un feminisme burgès, *desviat*, i un feminisme bo, *racional*, que lluita per la vertadera emancipació femenina. Però la figura de la feminista en els relats de *Generación Consciente* és, en el millor dels casos, una burgesa que ha malentès o pervertit el missatge de l'emancipació femenina, o que s'hi ha conformat amb menys³⁶. En «*El feminismo*», Rafael Zuruaga³⁷ contraposa aquest feminisme bo i autèntic al que ell considera la *desviació* provocada per l'excés d'adulació i orgull de les dones. Escriu Zuruaga:

Tuvo en sus primeros años el feminismo su época de cordura y rectitud. Su objeto fue emancipar a la mujer de la ignorancia y de la sumisión en que yace, elevarla por encima de su deplorable estado intelectual y moral [...] y desterrar la estúpida corriente de que su papel en la vida es rezar, cocinar y parir a troche y moche.

L'autor delimita aquí allò acceptable en el feminisme: la «*cordura y rectitud*» arriben fins on el seu discurs determina. Des del punt de vista científic de *Generación Consciente* podríem dir que titllar un moviment d'*irracional* és la millor contra-propaganda. Zuruaga afegeix:

Pero la mujer fue adulada en exceso por galantes feministas y filántropos de libertad. Prestó oídos a los piropos filosóficos de los afeminados, se creyó omnipotente y se revistió de orgullo.

Ni tan sols les feministes estan fora del perill de la seducció i la manipulació; ni les dones que lluiten per ser autònomes ho són del tot. De nou apareix la imatge de la dona frívola, incapaç de resistir-se a l'adulació masculina. La conseqüència d'aquesta desviació ens l'explica el mateix Zuruaga:

[Les dones feministes] en vez de superarse, se masculinizaron. Abandonaron el hogar para asistir a la taberna; desdeñaron al hombre y tomaron de él sus vicios [...] Se le dijo a la mujer que tenía derechos, que era libre, igual al hombre, y ella, inconsciente, se tomó el derecho y la libertad de corromperse [...]: para mejor patentizar su papel de feministas pretenden poco menos que dejar de ser mujeres.

El que, en definitiva, es critica del feminisme és l'atac que aquest suposa a l'essència femenina, segons el seu punt de vista: tot allò relatiu a la maternitat i l'ideal de delicadesa i «*amor naturab*». Al moviment feminista Zuriaga el descriu com un

³⁶ E. Goldman, «La tragedia de la emancipación femenina», *Generación Consciente*, 20, 1925. Emma Goldman afirma que les feministes burgeses han acceptat la *igualtat* amb els homes a canvi de renunciar a l'amor i a la maternitat, que és el que realment les podia fer felices.

³⁷ R. Zuruaga, «El feminismo», *Generación Consciente*, 11, 1924.

«*Aquelarre medieval [que] trabaja subterráneamente contra el hombre, contra la dignidad y contra la mujer [...] compuesto por viejas libidinosas desdentadas y jóvenes perdularias, todas con pretensiones sufragistas, militaristas y masculinistas*». Els termes d'aquesta descripció ens retornen al prostíbul descrit per Vidal: són representacions femenines decadents, desagradables, contra les quals sempre es contraposa una altra imatge ideal, *lluminosa*³⁸. Així, front a aquest feminisme lleig, Zuriaga presenta el «*feminismo primitivo, el que nació a impulsos de una necesidad, la de que la mujer se superara a sí misma*». Un feminisme que treballa per «*la libertad, la voluntad y la dignidad de la mujer*». Zuriaga conclou així: «*En los manuales del feminismo están las individualidades conscientes que pregonan con el ejemplo el amor y la maternidad libres*». L'amor i la maternitat són, per tant, els àmbits essencialment femenins, els límits d'allò acceptable: només el feminisme que els *pregona* és l'autèntic, el desitjable.

L'arquetip de la *bruixa feminista* és també significatiu perquè, fins a cert punt, ens confirma la sospita que els destinataris reals de tots aquests discursos no eren les dones si no més bé altres homes. Uns homes que haurien de funcionar com a mitjà de transmissió de les idees sobre feminitat que s'escrivien a les pàgines de GC. El to excessivament paternalista d'una gran part dels articles així com les constants referències a les dones com a «personatges» més que com a interlocutores ens fa pensar que les lectores reals de la publicació no eren exactament el públic a qui anaven dirigit – almenys de forma inconscient – aquests discursos. La bruixa feminista ens remet a una espècie de figura simbòlica, d'espantaocells, invocada per representar qualsevol tipus de feminitat que no quede limitada, com ja hem dit, a allò que ells ja han definit com a essencial.

L'autoria femenina a Generación Consciente

Malgrat que els homes van ser gran majoria entre les signatures de *Generación Consciente*, hi havia també articles escrits per dones: la proporció d'autoria femenina, entre col·laboradores i redactors fixes, representa al voltant de la meitat del total d'autors masculins més o menys freqüents³⁹. Adelina Ruiz, Rosalina Gutiérrez i

³⁸ En el cas del relat de F. Vidal, «Cuentos...», la nota lluminosa la posa la figura de la germana del protagonista, a la qual aquest evoca així: «*Tengo una hermana [...] a la que adoro ciegamente, y siempre y cuando hablo con una meretriz y me esfuerzo en penetrar en el tremendo arcano del dolor y la miseria de su pobre vida rota, pienso en mi hermana [...] tan delicada, tan inocente, tan pura, y me estremezco de dolor y de espanto al considerar que el mismo azar que arrojó a estas mujeres al prostíbulo, puede arrojar también a ella a igual ignominia [...]*».

³⁹ Dels números de *Generación Consciente* estudiats (entre 1923 i part de 1926) s'han comptat aproximadament una desena de signatures masculines, sense tenir en compte els pseudònims desconeguts, que es repetien al llarg de tots els números: Isaac Puente (metge, també signava com «Un Médico Rural»), José Chueca (metge), Luis Fita Núñez (metge), J. Garcés (metge), F. Caro Crespo (metge), L. Frías (metge), Gastón Leval (pseudònim de Pierre Robert Pillar), Gil de la Ría; també són freqüents les signatures P.V., Casquivano i E.Q. Pel que fa als col·laboradors, els més reconeguts van ser: Nicolás Amador (metge), Luis Huerta, César Juarros (metge), Dr. Letamendi (metge), José Castro (metge nutricionista), Gregorio Marañón (metge). Quant a les dones, entre redactors fixes i col·laboradores, s'han comptat aproximadament la meitat que d'homes: Adelina Ruiz, Rosalina Gutiérrez i Alejandra M. De Valmaseda són les signatures més freqüents, seguides de María Álvarez o Teresa Claramunt. La Dra. Madeleine Pelletier, Emma Goldman, Maria Lacerda da Moura i Alejandra David són les col·laboradores més importants. Antonia Maymón també

Alicia M. De Valmaseda van ser tres de les autores amb més seguida dins de *Generación Consciente*: la darrera d'elles, Alicia M. De Valmaseda, tenia una secció que s'anomenava «*Apuntes de una incomprendida*», una espècie de pica-pica de temes tractats des d'un punt de vista força personal, de vegades dramàtic i d'altres des d'un prisma satíric, però sempre remarcant l'element crític i reivindicatiu.

Cal apuntar que, igual que passa amb els textos d'autoria masculina, quan parlem de «col·laboracions» s'inclouen també tots aquells textos d'autores i autors relativament llunyans de l'òrbita de la revista, ja siga ideològicament o geogràficament. Cal esmentar-ho per tenir en compte que alguns dels textos més interessants escrits per dones a *Generación Consciente* són deduïblement traduccions i no col·laboracions directes, tot i que no es puga afirmar amb total seguretat. Així, per exemple, trobem les traduccions d'obres d'Emma Goldman⁴⁰, d'Alexandra David-Neel⁴¹, o de la Dra. Pelletier⁴².

Una de les qüestions més interessants en l'estudi de la creació de l'ideal de feminitat era saber si les (poques) dones que escrivien freqüentment en *Generación Consciente* repetien els patrons del discurs masculí. Quins són els punts comuns que tenen discursos femenins i discursos masculins i que indiquen la permeabilitat de determinades concepcions culturals sobre la feminitat; quines són les perspectives divergents a l'hora de tractar determinats temes; hi ha diferències en l'enfocament? Per intentar respondre aquestes preguntes, prenem com a exemple tres articles que resulten representatius dels aspectes que volem estudiar. Les autores dels articles triats són Teresa Claramunt⁴³, Alicia M. De Valmaseda i Adelina Ruiz. Els motius d'aquesta tria són, en el cas de Valmaseda i Ruiz, el fet que ambdues escriuen amb freqüència (la primera d'elles té una secció fixa) i això ens permet equiparar-les millor als autors masculins estudiats, ja que és molt probable que formaren part de l'equip redactor; i, en el cas de Teresa Claramunt, en els números analitzats no apareix amb tanta freqüència però sabem⁴⁴ que va ser col·laboradora en *Generación Consciente* i sens dubte l'ambient al que pertanyia Claramunt era molt proper al dels anarcosindicalistes alcoians; per tant, té més sentit per als objectius que ens ocupen

col·laborarà; però en el període estudiat (1923-1926) encara no apareix.

⁴⁰ Emma Goldman (1869-1940) és un personatge clau en la història del moviment pel control de la natalitat. Anarquista lituana d'origen, va viure gran part de la seua vida als EUA, on va dirigir la revista anarquista *Mother Earth* entre 1906 i 1917. El 1916 va ser detinguda precisament per fer difusió de materials sobre anticoncepció.

⁴¹ Alexandra David-Néel (1868-1969), pseudònim de Louise Eugénie Alexandrine Marie David. A banda de la seua militància anarquista i feminista, destaca per ser una importantíssima exploradora: va ser la primera dona europea en accedir a Lhasa, la ciutat prohibida. Ho va fer disfressada de peregrí budista.

⁴² La doctora Madeleine Pelletier (1874-1939) va ser una psiquiatra francesa, pionera del moviment transidentitari per vestir amb roba masculina amb l'objectiu d'allunyar-se de l'ideal de feminitat. Va ser detinguda el 1939 per practicar avortaments i va morir reclosa en un centre psiquiàtric.

⁴³ Teresa Claramunt (1862-1931) va ser treballadora del textil i una destacadíssima militant anarquista de Sabadell, una dels encausats en el procés de Montjuïc. Cal recordar que és la fundadora de la *Sociedad Autónoma de Mujeres de Barcelona*.

⁴⁴ M. A. Pradas Baena, «Teresa Claramunt. La *virgen roja* barcelonesa», Bilbao, Editorial Virus, 2006, p. 119-121.

estudiar el seu discurs que no el d'altres col·laboradores més llunyanes.

Si bé és cert que els discursos femenins analitzats reproduïen, en termes generals, les mateixes idees respecte la centralitat de la maternitat i la necessitat d'una procreació conscient, no és menys cert que en aquests articles desapareix el to misogin que subtilment vernissava la majoria de discursos masculins. Per descomptat trobem crítiques a la ignorància de les dones en general i de les mares en concret, i a la submissió femenina a la moral cristiana, així com una apassionada defensa de l'educació anarquista per aconseguir una nova moral. Tanmateix, en els articles escollits (com en la majoria d'articles d'autoria femenina, alguns exemples dels quals tractarem també més endavant) s'ha trobat de forma implícita o explícita algun tipus de resposta a la misogínia imperant en l'anarquisme i també en *Generación Consciente*.

En el cas de l'article «*Vencer es querer*»⁴⁵, de Teresa Claramunt, l'autora parla de les deficiències d'una educació «*bondamente nefasta para la humanidad*» i exhorta els qui la llegeixen a combatre-la per mitjà de la divulgació de «*los conocimientos necesarios para la formación de una educación elevada y racional en el problema de la procreación*». Com veiem, Claramunt no es diferencia de la resta d'autors de la publicació a l'hora de defensar un altre model educatiu anarquista; tampoc no es queda enrere en la crítica a la ignorància i irresponsabilitat de les dones a l'hora d'educar els seus fills. No obstant això, en el darrer paràgraf, surt en defensa de les dones: «*Pero no es de la mujer la responsabilidad, sino que ella es la primera víctima de esos malos sistemas educativos*». En aquest article no trobem una exaltació mística de les tragèdies femenines, però tampoc una tonalitat despectiva en la descripció de les mancances de les dones contemporànies a ella. No és en el contingut, que es diferencia dels seus companys redactors, sinó en el to de les seues paraules.

També trobem reflexions menys generoses amb el gènere femení com la que fa Alicia M. De Valmaseda en un dels seus «*Apuntes de una incomprendida*»⁴⁶; després d'una primera part dedicada a la crítica del poble camperol per ignorant i primari, l'autora centra les seues crítiques en les dones. Parla d'una societat hipòcrita que ensenya els seus fills i filles a mentir i, tot seguit, explica:

Una amiga me confesaba, no ha mucho, con cuánta repugnancia de su parte se sometía a los deseos de su marido [...] yo miré compadecida a sus tres pequeñuelos engendrados entre el oculto desprecio y la repugnancia [...] a esa mujer no sé aún si despreciarla o compadecerla. Un día le dije que sus hijos jamás podrían abrazar y defender una causa elevada, un ideal de nobleza y de verdad... Y sus ojos empañados por una lágrima, no se atrevían a mirarme de frente.

La cruesa amb què l'autora narra aquest episodi, suposadament real, és un exemple d'aquesta dicotomia de víctima-culpable amb què tantes vegades es descrivia

⁴⁵ T. Claramunt, «Vencer es querer», *Generación Consciente*, 2, 1923.

⁴⁶ A. M. De Valmaseda, «Apuntes de una incomprendida», *Generación Consciente*, 21, 1925.

L'actitud de la dona en els discursos anarquistes en general i també en *Generación Consciente*. De Valmaseda també denuncia una situació injusta per a les dones, com és la situació de submissió al marit; però al contrari que Claramunt, dubta a l'hora de considerar la seua amiga com una *víctima*. El to amarg amb què l'autora escriu denota el seu conflicte de sentiments (entre compassió i menyspreu): l'autora parla des de la seua experiència personal i d'una forma bastant íntima, no intenta alligonar sobre la condició femenina ni presentar-nos l'essència negativa de la feminitat.

Adelina Ruiz, en el seu article «*La fidelidad y la hipocresía femeninas*»⁴⁷, representa la postura més explícita en la crítica a la misogínia. En aquest text posa sobre la taula el menyspreu i el despit amb què una gran part d'autors descriuen els «defectes femenins»:

No ha habido poeta o versificador —a menudo se confunden—, o emborronador prosaico de cuartillas más o menos contrariado o despechado en sus ilusiones amorosas o lascivas —que también ambas cosas se confunden—, que no se haya creído con derecho a injuriar a la mujer, convirtiéndose en digno emulador de Schopenhauer, aquel «filósofo» que se hizo célebre más que por las incongruencias que escribió, y que aún pasan por filosofías, por aquella frase de «La mujer es una bestia de cabellos largos y de ideas cortas».

L'article d'Adelina Ruiz és molt interessant en tant que planteja obertament una discussió sobre la misogínia com a creença ben estesa i normalitzada entre les elits intel·lectuals. Després d'una explicació històrica de la submissió de les dones als homes, Ruiz acaba dient que «*es injunsto, por tanto, atribuir a ésta [la dona] la hipocresía y la mentira como algo innato o hereditario, pues en [...] verdad, lo que el hombre llama infidelidad y coquetería obedece a la aspiración instintiva de la mujer a disponer de sí misma, por encima y a pesar de sus contratos sociales*». Aquest és un exemple paradigmàtic dels discursos escrits per dones en *Generación Consciente*: quan tracten el tema de la situació o el problema de la dona, ens trobem amb textos que intenten aprofundir en l'origen de les desigualtats o en la pròpia construcció del gènere. El nivell estratègic o pràctic, en el qual hi ha la defensa de les postures neomaltusianes, també hi és; però es complementa amb un nivell més teòric en el qual s'intenten explicar les causes, els motius, o fer visibles actituds totalment naturalitzades que solen passar desapercebudes. Adelina Ruiz conclou que:

En suma, lo que se achaca a la mujer no es más que el producto de las exigencias y la vanidad del hombre, pues la incultura general, la ausencia absoluta de ética individual hace que se agradezca siempre más una mentira que alague, que una verdad o un acto de franca sinceridad.

L'autora ha posat sobre la taula el fet que la majoria de crítiques dirigides a les dones es fan des d'una mirada masculina, tenint en compte *només* l'experiència masculina i

⁴⁷ A. Ruiz, «*La fidelidad y la hipocresía femeninas*», *Generación Consciente*, 4, 1923.

oblidant l'experiència històrica de submissió femenina. És aquesta experiència històrica femenina, ens diu Ruiz, i no cap tipus d'essència femenina, la que ha creat qualitats com la hipocresia o la infidelitat com a eines de supervivència femenina.

Apuntem dos exemples més d'aquest *canvi de to* al que ens referim: xicotets fragments de dos articles, un de l'Emma Goldman i l'altre de l'Alexandra David. Tenint en compte el que hem esmentat anteriorment i sabent que no podem incloure aquests articles com a exemples dels discursos femenins de *Generación Consciente*, paga la pena llegir-los per entendre fins a quin punt existeix ressemblança entre totes cinc autores, independentment del lloc d'on provenen o la seua rellevància. En primer lloc, en la traducció de «*La tragedia de la emancipación femenina*»⁴⁸, Emma Goldman arrenca el text amb una pregunta: «¿Cómo ser uno mismo y sin embargo hallarse en unidad con otro; cómo sentirse en perfecta comunión con todos los seres humanos y conservar intactas las cualidades características?» La mateixa Goldman es respon unes línies més endavant, amb una declaració que posa sobre la taula des del primer moment la seua postura dins la defensa de l'emancipació femenina:

La fórmula no debe ser perdonarse uno a otro, sino: comprenderse uno a otro. La frase tantas veces citada de Madame de Staël: «Comprenderlo todo es perdonarlo todo», no me ha gustado nunca; huele a confesional, perdonar a otro evoca la idea de una superioridad farisaica. «Comprender a su semejante», basta; esta es la afirmación que encarna, en parte, mis ideas sobre la emancipación de la mujer y sus efectos sobre su sexo entero.

Aquesta afirmació és un rebuig a qualsevol postura paternalista o dogmàtica (per alguna cosa ha començat l'article fent referència a la capacitat de mantenir-se fidel a la pròpia individualitat) en la lluita per l'emancipació femenina. En la crítica que Goldman fa al moviment feminista (per burgès i conformista) també hi ha una diferència radical: no carrega de culpa a les sufragistes, sinó a les expectatives irrealistes. Goldman no menysprea les metes aconseguides pel moviment feminista (com ara el sufragi femení), però matisa que «*la emancipación real no empieza en una urna ni en un tribunal. Empieza en el alma de la mujer. La historia nos dice que es por medio de sus propios esfuerzos que los oprimidos se libertaron realmente de sus dueños*». Aquesta darrera afirmació relaciona el pensament de Goldman amb el de Teresa Claramunt, pionera en plantejar la idea d'*auto-emancipació*: en aquest article, Emma Goldman està posant el focus en les pròpies dones, en allò que ella creu que cal fer, i així està dotant-les de capacitat d'acció i autonomia.⁴⁹

⁴⁸ E. Goldman, «La tragedia de la emancipación femenina», *Generación Consciente*, 20, 1925. Aquest article va aparèixer per primer cop al primer número de *Mother Earth*, l'any 1906.

⁴⁹ Certament, aquesta frase podria interpretar-se també com una crida d'atenció a la passivitat de les dones quant a la seua situació de submissió. Però Goldman no ho expressa d'aquesta manera tan negativa; comparem-la amb un exemple de l'altre tipus de discurs sobre la passivitat femenina: «*sin la esclavitud pasiva de la mujer no hubiera sido posible la estabilidad de la familia*», J.C. Quevedo, «Algo sobre la mujer y la familia», *Generación Consciente*, 21, 1925. En aquesta declaració hi ha implícita la culpabilització de les dones: l'autor, paradoxalment, ressalta la passivitat de les dones al llarg de la història com l'*acció* imprescindible per a l'establiment de la institució de la família.

En el cas d'Alexandra David i el seu «*Feminismo Racional*»⁵⁰, l'autora parteix de la base que ha sigut la condició biològica de la maternitat el que han aprofitat els homes per subjugar a les dones:

La maternidad es el obstáculo que siempre se ha opuesto a que nosotras fuésemos las libres asociadas de los hombres en la sociedad.

Però per a aquesta autora, no ha estat la maternitat en si, com a fenomen biològic, la que ha posat a les dones en situació d'inferioritat sinó tot allò que la societat ha construït al seu voltant:

¡La Maternidad!... ¿No ha sido cantada en verso y en prosa de modo muy lírico? El entusiasmo es también acaso excesivo, puesto que no creo que haya motivo para glorificar demasiado una función fisiológica común a todos los seres femeninos existentes en la naturaleza. ¡Demasiadas flores, demasiadas flores! [...] En cualquier caso la función «gloriosa» se convierte en un pretexto para apartar sistemáticamente a la mujer de toda posición ventajosa. En su nombre y por su causa se decreta nuestro envilecimiento, se cancela nuestra individualidad de la vida social. La sublimidad de la madre impide reconocer en ésta los derechos más elementales del sér humano.

Alexandra David exposa la maternitat desvestint-la de qualsevol misticisme i reafirmant la capacitat i l'autonomia femenines. La maternitat és allò que ha impedit la igualtat entre homes i dones, però no el fet físic: tal com deia Goldman, la maternitat no fa a les dones esclaves. És la construcció social de l'ideal de maternitat; el rol social que se li ha atribuït a la mare com a criadora dels fills després de les etapes de gestació i lactància. En aquest text, Alexandra David planteja i defensa la idea d'una organització social en la qual les criatures siguen *socials* i les mares (i els pares) lliures; una forma molt distinta a la concepció de la mare com a única encarregada de la cria i educació dels fills.

En termes generals, com hem vist, els discursos femenins estudiats comparteixen amb els masculins la percepció de la maternitat com a essència de la feminitat: comparteixen els punts de vista sobre els instruments necessaris per tal de crear una nova moral sexual (que ja hem comentat en el primer capítol d'aquesta part). Però, com hem vist, en els articles escrits per dones s'emfasitza l'experiència femenina, tant des del punt de vista històric col·lectiu, com des de l'anecdòtic individual.

Aquesta menció de l'experiència femenina, com a col·lectiu però també per reivindicar la individualitat, és el que manca en la gran majoria d'articles d'autoria masculina. El tractament de la maternitat és un exemple d'açò: mentre que els autors masculins posen el focus en l'element místic i essencialista, atorgant a l'home de ciències anarquista un paper gairebé messiànic en el procés de *creació* de la maternitat

⁵⁰ La versió original, «*Le féminisme rationnel*», va aparèixer per primer cop l'any 1909. En *Generación Consciente* el text va aparèixer dividit en quatre parts en els números 24 (juliol), 25 (agost), 26 (setembre) i 27 (octubre) de 1925.

conscient; les autores estudiades tracten la maternitat des d'un punt de vista més proper, exaltant-la també com a missió fonamental dins la societat, però reivindicant el paper actiu de les dones en el procés de conscienciació i cerca de la individualitat. És evident que les autores no es poden deslligar de la seua pròpia experiència com a dones i com a individus; igual que els autors no s'han pogut desfer de la seua experiència com a membres del gènere privilegiat i de l'elit professional que comença a ser dominant socialment.

És interessant aquesta anàlisi de l'autoria femenina perquè ens fa plantejar-nos diverses qüestions: en primer lloc, acceptaven les dones en general els discursos que es feien sobre elles? Fins a quin punt s'hi sentien representades o reconegudes en ells? Com i *quant* van influir aquests discursos en crear nous *tipus* de dona? La resposta a aquestes preguntes requereix, sens dubte, un altre tipus d'anàlisi més llarga i complexa. Al mateix temps ens obliga a qüestionar-nos fins a quin punt les anarquistes van acabar acceptant el rol que els seus companys havien reservat per a elles i, del qual, en parlarem tot seguit.

A mode de conclusions: el rol femení en l'anarquisme de Generación Consciente

Les dones en el discurs llibertari eren fonamentalment les mares dels revolucionaris i dels homes lliures de la societat ideal anarquista. La nova maternitat, en contraposició a la maternitat tradicional (dibuixada per la moral catòlica i conservadora), s'havia de construir i aquesta missió quedava reservada per als homes de ciència. S'entén que les dones, per al programa anarquista, havien de formar-se, educar-se, *elevant-se moralment*, perquè la seua missió era servir a la revolució proporcionant fills sans, forts i lliures, i per a això no valia la seua experiència. La dona era un instrument revolucionari: s'havia de donar forma al seu gran potencial i s'havia de guiar cap a la consecució dels fins elevats en què creu l'anarquisme. En «*Oye mujer!*», el Dr. Luis Frías escriu:

Eleva tu dignidad y tu alma al nivel que te corresponde. Piensa que antes que tu vanidad halagada por tu hermosura o por los deseos carnales del hombre [...] está la razón suprema de la felicidad humana, está la responsabilidad de tu elevada misión social⁵¹.

La dona és presentada en aquest article com el recipient del que serà la humanitat futura, és la seua missió social. Però, abans de complir-la, haurà d'aprendre «*en toda su humana acepción el amplio significado de la palabra MADRE*», diu Frías. La mare que és *procreadora conscient* necessita de formació prèvia, perquè té el deure d'eleva «*moral y físicamente*» a l'espècie humana:

Estudia, y estúdiate a la vez para que comprendas mejor cuál es esa misión que la vida te exige, no como un sacrificio, sino para que llenes tu existencia de felicidad y completes la obra de la Naturaleza [...]⁵².

⁵¹ L. Frías, «*Oye mujer!*», *Generación Consciente*, 5, 1923.

⁵² «*Llamada al eje de la vida. ¡Utiliza tu cabeza, mujer!*», *Generación Consciente*, 7, 1924.

Mai no es posen en dubte les capacitats maternals en una dona. Es sobreentén que les *males mares* ho són perquè no han après encara com desenvolupar la seua capacitat innata, el seu instint maternal. Així, quan Luis Huerta fa una distinció entre la «*mujer-madre*» i la «*mujer no madre*», ho fa en termes de maternitat fisiològica, de capacitat de reproduir-se: perquè, per a ell, «*rara es la que no puede ser madre espiritual, colaboradora y auxiliar de la madre carnal*»⁵³.

En *Generación Consciente* també trobem exemples d'aquesta literatura especialitzada, els anomenats «consells a les mares» a que feia referència Palacio Lis. Per exemple, en el número especial de gener de 1926 apareix la reproducció del capítol «*Lo que deben saber todas las madres. Conocimientos indispensables sobre lactancia*», del llibre significativament titulat *Mientras llega el médico* del Dr. Roberto Remartínez. El doctor Isaac Puente escriu «*Crianza del niño de pecho*» en el número 8⁵⁴ i també hi ha la reproducció d'un dels textos més exemplificatius d'aquest tipus de literatura: l'article titulat «*A las madres*», del Dr. Letamendi, és un escrit satíric que ridiculitza els coneixements femenins en matèria de criança infantil⁵⁵. Isaac Puente és potser l'autor més didàctic a l'hora de definir l'essència maternal de la feminitat:

El cumplimiento de la misión reproductora –gestación, crianza y educación de los hijos– da a la mujer sus peculiaridades psicológicas, imprimiéndole el sello de la feminidad. El instinto maternal, y la contribución que la procreación exige a su organismo, es compensada por la disminución del impulso sexual, de las funciones intelectuales y de las inquietudes ideales, que en el hombre alcanzan su grado máximo⁵⁶.

Aquest article, escrit per i per a una perspectiva masculina, és una representació perfecta de la missió que havien de complir els homes en el procés de creació d'una maternitat conscient. Puente explica que la maternitat, en la dona, «*para ser digna de su rango zoológico, ha de ser informada por la inteligencia, elaborada por el cerebro en un organismo sano y visceralmente equilibrado*». Per a l'autor, la inferioritat intel·lectual femenina ja existia; simplement s'ha accentuat en la situació de «*postergación y esclavitud*» a que ha estat sotmesa. Per tant, la tasca a realitzar és la de sempre: educació. «*Para realizarla con éxito es menester hablar a su instinto más que a su razón; a su sensibilidad más que a su inteligencia. Comprensión. Perseverancia. Serenidad. Paciencia y cariño pedagógico. Nada de gritos ni de desesperaciones al primer fracaso*», aconsella Puente als seus lectors. És una feina «*ardua y expuesta a mil fracasos*», però necessària perquè, per al doctor, «*el desarrollo intelectual de la mujer y su participación en las inquietudes y luchas sociales, solo puede perjudicar a la reproducción de la especie en el número, no en la calidad*». De fet, afirma Puente, la

⁵³ L. Huerta, «Maternidad consciente» [primera part], *Generación Consciente*, 25, 1925.

⁵⁴ I. Puente, «Crianza del niño de pecho», *Generación Consciente*, 8, 1924.

⁵⁵ Letamendi, «A las madres», *Generación Consciente*, 22, 1925. Aquest autor planteja el relat de forma humorística: comença atorgant a la futura criatura un valor econòmic (1000 duros), que va descomptant al llarg del text segons els «errors» que cometen les dones de la seua família a l'hora de criar-lo. La mare, les àvies i fins i tot les veïnes són objecte de burla en un clar exercici de criminalització del saber popular i, concretament, del femení.

⁵⁶ I. Puente, «Maternidad», *Generación Consciente*, 23, 1925.

incultura i la ignorància de les dones «es origen de mayores y más indudables males para la especie»: la degeneració de la raça, la transmissió de malalties, l'abandonament de la infantesa. Puente advocava per l'educació intel·lectual de les dones perquè, malgrat que *sabía* que aquesta provocaria la disminució dels naixements, també *sabía* que la missió de les dones en la vida i en la lluita per aconseguir la societat ideal no era «procrear mecánicamente» ni fer augmentar l'espècie, sinó «elevarla moral y espiritualmente». Perquè, tal i com s'expressa des de les pàgines de *Generación Consciente*:

Y entonces, cuando goces plenamente las delicias de esa vida que se creará en tí misma, en tu mundo interior, en tu propia conciencia ayudada por la inteligencia, por el estudio, por la meditación, entonces estarás en condiciones de traducir tu vida en un nuevo sér, que no vendrá al mundo para engrosar el horrible montón de los vencidos, de los hambrientos, sino para alcanzar el éxito en tus humanas aspiraciones, para vencer en la lucha preciosa de la vida por el amor y el amor por la vida; para hacer el bien; para ser respetada y dejar en la sociedad un recuerdo y un ejemplo enaltecedor que seguirán los que te suceden. ¡Esa es tu misión, mujer!⁵⁷

La dona, per als anarquistes, representa «el ser que sufre todas las esclavitudes y ha de ser, por tanto, la rebelde absoluta»⁵⁸. La missió de les dones, des del punt de vista de l'anarquisme de *Generación Consciente*, era la de ser instruïdes intel·lectualment, educades moralment; perquè el seu paper, fonamental per a la lluita anarquista i per a aconseguir la futura societat àcrata, era el de ser les mares dels homes lliures. Els membres de l'equip de *Generación Consciente* tenien molt clar això, i també tenien molt present quin paper jugaven *ells* en tot aquest procés. Ningú millor que ells per expressar-ho:

Este es el camino de unos hombres que anteponen el bienestar general al suyo propio, que ansían su redención y la tuya y van decididos hacia ella, que quieren conquistarla practicándola puesto que la han concebido. Es el camino verdadero por donde van los hombres que hacen las cosas; no los que las sueñan o las confían en otros. ¡Estudia, mujer, edúcate! ¡Medita! Para que estudies y medites y para que invites a estudiar y meditar a las que como tú sufren, ponemos en tus manos las páginas de GENERACIÓN CONSCIENTE⁵⁹.

No hi ha una gran diferència entre el paper que complien les dones en la *revolució anarquista* i el que complien, per exemple, per a la moral cristiana: en ambdós casos, i salvant l'enorme distància que separa totes dues perspectives, la dona era un instrument. Per als anarquistes de *Generación Consciente*, aquest *instrument* s'estava utilitzant per a uns propòsits totalment contraris als que el seu projecte

⁵⁷ «Llamada al eje de la vida», *Generación Consciente*, 7, 1924.

⁵⁸ J. Álvarez Junco, «La ideología política...», 288-289. L'autor diu que aquesta idea pot significar, al mateix temps, una confiança en els sentiments espontanis dels oprimits, un elogi *anarconietzschia* del satanisme i una nova versió del mite judeo-cristià de la dona com a Eva, origen del pecat.

⁵⁹ «Llamada al eje de la vida», *Generación Consciente*, 7, 1924.

perseguiu. Calia que les dones s'emanciparen, doncs, d'aquesta *finalitat* il·legítima a la que les confinava la moral dominant i que suposava ser les mares de la pàtria, castes i pures, perpetuadores del sistema. Però, alhora, calia que *seguien* els anarquistes i els confiaren la seua re-educació. Els anarquistes necessitaven les dones per procurar-se futures generacions sanes i fortes; necessitaven mares que inculcaren els seus ideals a les futures generacions; mares per parir homes lliures.

Bibliografia

- Generación Consciente: revista ecléctica*. Alcoi; València: núm. 1 (juny 1923) – núm. 33 (maig 1926). Mensual. Director: José Juan Pastor. (Arxiu Biblioteca privada Josep M. Figueras, CRAI Pavelló de la República, Universitat de Barcelona).
- Álvarez Peláez, Raquel. «Eugenesis y darwinismo social en el pensamiento anarquista». A: Hofman, Bert; Joan i Tous, Pere; Tietz, Manfred. *El anarquismo español. Sus tradiciones culturales*. Madrid: Veuvert/Iberoamericana, 1995; p. 29-40.
- Álvarez Junco, José. *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*. Madrid: Siglo xxi, 1976.
- Barona, Josep Lluís. «La ciencia y el movimiento obrero en España (1875-1939)». *Actas del VIII Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias y las Técnicas*. Logroño: 2002.
- Bernabeu Mestre, Josep. «El pensament demogràfic dels higienistes espanyols en els anys de la transició, 1898-1947». A: Gutiérrez, Miquel (ed.). *La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Vol. 1. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1999; p. 361-371. (Col·lecció Homenatges: Doctor Jordi Nadal)
- Campos Marin, Ricardo. «La Teoría de la Degeneración y la Medicina Social en España en el cambio de siglo». *Llull: Revista de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas* Vol. 21, (1998), núm. 41; p. 333-356.
- Ehrenreich, Barbara; English, Deirdre. *Por su propio bien. 150 años de consejos de expertos a las mujeres*. Madrid: Taurus, 1990.
- Galiana, Ma Eugenia; Bernabeu Mestre, Josep. «El problema sanitario en España: saneamiento y medio rural en los primeros decenios del s. xx». *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y la Ciencia* Vol. 58, (juliol-agost 2006), núm. 2; p. 139-164.
- Litvak, Lily. «La buena nueva: periódicos libertarios españoles, cultura proletaria y difusión del anarquismo (1883-1913)». *España 1900: modernismo, anarquismo y fin de siglo*. Barcelona: Anthropos, 1990.
- Litvak, Lily. «La prensa anarquista». En Hofman, Bert; Joan i Tous, Pere; Tietz, Manfred. *El anarquismo español. Sus tradiciones culturales*. Madrid: Veuvert/Iberoamericana, 1995; p. 215-235.
- Madrid, Francisco. *Solidaridad Obrera y el periodismo de raíz ácrata*. Badalona: Solidaridad Obrera, 2007.
- Masjuan, Eduard. *La ecología humana en el anarquismo ibérico: urbanismo orgánico o ecológico, neomalthusianismo y naturismo social*. Barcelona: Icaria, 2000.
- Nash, Mary. «El neomalthusianismo anarquista y los conocimientos populares sobre el control de natalidad en España». A *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*. Barcelona: Serbal, 1984.
- Nash, Mary. «Maternidad, maternología y reforma eugénica en España 1900-1939». A: Duby, Georges; Perrot, Michelle. *Historia de las mujeres en Occidente* Vol. 5: *El siglo xx*. Madrid: Taurus, 1993.
- Navarro Monerri, José. «Generación Consciente: sexualidad y control de la natalidad en la

- cultura revolucionaria española». A *Ayudas a la Investigación 1986-1987* Vol. 5 (Historia, Literatura, Música). Alacant: Institut Juan Gil Albert, 1992.
- Navarro Navarro, Fco. Javier. «Anarquismo y neomalthusianismo, la revista *Generación Consciente* (1923-1928)». *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura* (1997), núm. 615; p. 9-32.
- Palacio Lis, Irene. *Mujeres ignorantes, madres culpables. Adoctrinamiento y divulgación materno-infantil en la primera mitad del siglo xx*. València: Universitat de València, 2003.
- Palacio Lis, Irene. «Consejos a las madres: autoridad, ciencia e ideología en la construcción social de la función materna. Una mirada al pasado». *Sarmiento. Anuario galego de historia da educación*, 7 (2003), 61-79.
- Parsons, Daniel. «Neo-Malthusianism, Anarchism and Resistance: World View and the Limits of Acceptance in Barcelona (1904-1914)». *Entremons UPF Journal of World History* (desembre 2012), núm. 4.
- Perdigueró i Gil, Enric. «La popularització dels coneixements científic-mèdics a la Restauració: el cas de la premsa periòdica d'Alacant». A *Actes de les ii Trobades de la ciència i la tècnica*. Sueca: Institut d'Estudis Catalans, 1993; p. 171-180.
- Pradas Baena, Maria Amalia. «Teresa Claramunt. La *Virgen Roja* barcelonesa». Bilbao, Editorial Virus, 2006.
- Siscar Carrió, Anaïs. «Els discursos sobre feminitat en l'anarquisme científic de *Generación Consciente* (1923-1926)». Treball inèdit. Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2013.